

Віктор Панасюк (Луцьк)

Національно-освітня політика волинських воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака (1928–1939)

Шкільна політика в процесі етнічної уніфікації та державної гомогенізації на ґрунті польськості переобтяженого поліетнічним і поліконфесійним складом населення економічно та соціокультурно занедбаного Волинського воєводства Другої Речі Посполитої (РП) ставала чи не найважливішим чинником урядування впродовж 1920-х рр. Але провідну ідею полонізації меншин за допомогою школи втілювали дуже непослідовно, невідповідно та хаотично. Програми «волинської політики» воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака покликані були нібито перервати цю сумну традицію.

Відтак, із твердим переконанням, що польська візія стану вимагає якнайтіснішого поєднання Волині з РП, прибув до Луцька у червні 1928 р. новопризначений воєвода Г. Юзевський. Обрання інтеграції як засадничої мети було покладено в основу «волинського експерименту» Г. Юзевського, а тому в першому урядовому виступі на нараді волинських послів і сенаторів 20 серпня 1928 р. він проголосив, що волинська земля стане колискою тривалого польсько-українського порозуміння¹, можливість якого не викликала у воєводи сумнівів, бо Волинь значно менше, ніж Східна Галичина, була вражена націоналізмом². Тому аль-

---

¹ *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 97.

² *Wojewoda Józewski o sprawie ukraińskiej – wywiad przeprowadzony M. Pruszyńskim dla czasopisma «Bunt Młodych», 5.IX.1935 r. (Arhivum Akt Nowych w Warszawie*

тернатив ґрунтовній ментальній переорієнтації польської та української громад Волині не було.

Конкретні засоби впровадження національно-освітніх складових «волинської програми» Г. Юзевський виклав у грудні 1929 р. на конференції воєвод східних кресів у Луцьку: «державну асиміляцію... варто розуміти не як винародовлення, не лише як творчий процес взаємного проникнення двох культур, а й як насичення українських національних рис паростками польської [культури]». Максимально результативною мусила стати запропонована воєводою система освітнього бікультуралізму – програма «поєднання національних елементів із державною культурою»³. В основу шкільної політики Г. Юзевського було покладено переконання, що «система та організація початкового шкільництва на Волині мусять дати найбільші гарантії забезпечення істинних потреб людності. Існуюча система шкільництва, викликаючи постійне занепокоєння та незадоволення української людності, мусить допровадити до бурхливого процесу українського приватного шкільництва, вочевидь імпортованого із Малопольщі»⁴.

Всупереч деклараціям, поступки освітнім інтересам українців були мізерними. Домінуюче на Волині утравістичне шкільництво не викликало жодних застережень у Г. Юзевського, а от можливості його корекції на користь українців через шкільні плебісцити непокоїли воєводу. Волинський першоурядовець уважав, що українці використовують опитування для антидержавної пропаганди та роздмухування конфліктів на кресах⁵. Санкціонований воєводою опір шкільним опитуванням став причиною того, що у воєводських документах, ситуаційних звітах повітових коменд поліції плебісцити називались «українською націоналістичною акцією»⁶, а місцеві чиновники не досить прагнули

(*дали* – ААН), Urząd Wojewódzki Wołyński (*дали* – UWW), sygn. 277/I–1, k. 33).

³ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (Ibid., k. 2, 20, 21–24, 26, 30, 28–29).

⁴ *Józewski H.* Sprawozdanie obrazujące sytuację woj. Wołyńskiego, XI.1935 r. (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (*дали* – BUW), Dział Rękopisów (*дали* – DR), papiery S. Stempowskiego, akc. 361).

⁵ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*дали* – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037, k. 4).

⁶ Державний архів Волинської області (*дали* – ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 3254, арк. 4–6.

проводити на Волині повторні опитування, які зініціювало 1932 р. товариство «Рідна школа» зі Львова. Як свідчить звіт самого воєводи 1932 р., шкільні плебісцити мали відбутися у 742 школах, а відбулися – у 120, результати ж визнано – лише у 63. На українську та польську мови переведено по одній школі, зутраквізовано – 6 шкіл. 1933 р. плебісцити не проводилися, хоч таких шкіл було 869⁷, тож і залишилось на Волині лише 4 українські школи. Водночас волинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, німці – 66⁸. Втішений воєвода писав до Варшави: «останні результати плебісциту не дали негативних результатів»⁹.

То ж проголошений Г. Юзевським бікультуралізм у шкільництві проявляв себе в переважанні двох типів шкіл – однорідної польської та утраквістичної. Воєвода сприяв запровадженню в 853 польських школах викладання української мови як предмета навчання¹⁰. Реалізація цієї практики відбувалась із численними труднощами: насамперед неприхильним ставленням польської громадськості Волині до політики порозуміння. «Міністра Юзевського як політика на Волині поборювали не лише польські консервативні або національно-демократичні угруповання, а й проурядові», – йшлося у спеціальному рефераті про Волинське воєводство для варшавського політикуму. Сміливо можна стверджувати, що проти політики Г. Юзевського серед польської громадськості на Волині сформувався монолітний фронт, який критикував цю політику та визначив її як «вкрай шкідливу для інтересів Держави»¹¹. Волинь «внаслідок хибної політики воєводи стає дедалі більше ворожою та чужою щодо Польщі», – писав у листі до міністра оборони від 3 грудня 1936 р. экс-президент м. Луцька М. Вонжик¹². Польська громада Волині політику польсько-українського порозуміння сприймала або як

---

⁷ Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego, 1936 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 30).

⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 19; оп. 3, спр. 128, арк. 15.

⁹ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 1037, k. 4).

¹⁰ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław, 1968. – S. 96.

¹¹ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa, Luty 1936 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 119).

¹² Korespondencja w sprawach narodowościowych, szlachty zagrodowej i łemków, 1931–1937 (Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (*dził* – CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych, Gabinet Ministra, sygn. I.300.1.142, k. 1).

«неможливість ревіндикаційної акції серед розпорошеної по всій Волині та часто повністю зрутенізованої польської людності, зараховуваної за такого напрямку шкільної політики до української національності»¹³, або ж як «щоразу зростаючу диспропорцію поміж українськими та польськими силами на цих теренах»¹⁴.

Варто зазначити також, що попри оригінальне ідеологічне оформлення національно-освітні компоненти «волинської програми» Г. Юзевського вкладались у практику адміністрування багатонаціональною територією.

Воевода розглядав чеських колоністів на Волині як чужорідний елемент, але пристосований до кожного напряму державної політики, освітньої також¹⁵. Із точки зору посла Чехословаччини (ЧСР) у Польщі (1927–1935) д-ра Вацлава Гірси, воевода Юзевський був упереджено налаштований проти чехів¹⁶. Насправді ж 1930 р. частка чеськомовних початкових шкіл на Волині становила 1,4% їхньої загальної чисельності, а частка україномовних шкіл – 0,42%¹⁷; воеводська адміністрація спокійно приймала контакти державних інституцій ЧСР із волинськими чехами. Так, лише 1932 р. Чеська матица шкільна (ЧМШ)¹⁸ – провідна культурно-освітня організація волинських чехів, отримавши 15 тис. зл. із Праги, 8 тис. зл. здобула від добровільних зборів, 7 тис. зл. – від місцевих відділень ЧМШ, 2 тис. зл. – від продажу книг, 2 тис. зл. – від членських внесків. Видатки на школи ЧМШ склали 20 тис. зл., на адміністрування – 12 тис. зл., для допомоги чеським студентам на вчительських курсах – 1 тис. зл. До 1932 р. ЧМШ у цілому збрала серед волинських чехів 32 тис. зл.¹⁹

Незамінною була роль чехословацького міністерства шкільництва та народної освіти (МШНО) щодо кадрового забезпечення вчителями чеської мови чеських як приватних, так і державних шкіл на Волині.

---

¹³ Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i Państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – S. 126.

¹⁴ Krzyżanowski T. Polskie siły społeczne na tle stosunków narodowościowych na Wołyniu. – Warszawa, 1938. – S. 9.

¹⁵ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 11).

¹⁶ Girsas MZV 22.4.1931 (Archiv Ministerstva Zahraničních Večí ČR, Praha, zastupitelský úřad Varšava politické zprávy (dali – AMZV, ZÚVaršava, PZ), 1931).

¹⁷ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo. – Wrocław, 1996. – S. 55.

¹⁸ Česká matice školská (ČMS).

¹⁹ Vaculik J. Dejiny Volyňských Čechů. – T. II (1914–1945). – Praha, 1998. – S. 57.

У 1926/1927 навч. р. МШНО відрядило на Волинь шість учителів із ЧСР. Але саме за урядування Г. Юзевського виникли певні ускладнення на цій ділянці шкільної політики: за критерій відбору вчителів-чехів і польської державної санкції щодо їхнього прибуття на Волинь було обрано не так фахову відповідність, як рівень їхньої національної свідомості та політичної ангажованості. Зрозуміло, що це були дії властей задля запобігання політизування та спекуляцій довкола чеського шкільництва, але результати такої практики мали зворотні наслідки. Так, 1931 р. на Волині працювало чотири вчителів із ЧСР у містах Рівному, Здолбунові та селах Мирогощі та Купичеві. Однак 17 січня 1932 р. Мирогощу змушений був залишити вчитель Ян Козак, якому власті заборонили подальше перебування на Волині як особі без польського громадянства. Саме його послідовна національно-освітня діяльність наразилась на спротив націоналістично налаштованих польських владців. Професійну практику Я. Козака було потрактовано як політичну, а його самого – визнано за шовініста, який зневажає шкільне керівництво й освітянську адміністрацію, порушує спокійне співжиття волинських чехів із місцевою владою. Влітку 1932 р. розгорнулася гучна «козакіада» – справа депортації Я. Козака за межі Польщі. Спробам частини чеської громади інтернаціоналізувати цей інцидент до міждержавного рівня протистояли рішучі дії воєводської адміністрації, але уникнути міжнародного скандалу таки не вдалося²⁰.

1932 р. для роботи в польсько-чеській школі с. Малин прибув із ЧСР Карел Шварц. Уже при його призначенні польське посольство в ЧСР з'ясувало, що йдеться про партійного активіста та члена «Сокола». У досьє МЗС Польщі зазначалося, що його партійна робота інтенсивніша за педагогічну. Окрім К. Шварца на Волині 1933 р. працювали Владімір Влчек у школі ЧМШ у Рівному, Йозеф Косек у школі «Чеської бесіди» у Здолбунові та Йозеф Кредба у школі ЧМШ в Луцьку. Звичайно, що культурно-національна діяльність чеських учителів викликала крайнє незадоволення польських чиновників. Так, у травні 1932 р. дубнівський шкільний інспектор С. Міркевич звинуватив К. Шварца у нелояльному ставленні до польської школи та шовіністичному підбурюванні місцевих чеських громадян і молоді. Негайному звільненню К. Шварца запобігло втручання МЗС Польщі, але після повторного, у жовтні 1935 р., наполягання волинського шкільного куратора і дипломатичний тиск виявився

---

²⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2066, арк. 1–38; *Tomaszewski J. Czeska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939 // Przegląd Humanistyczny.* – 1995. – № 6. – S. 91.

безсилим: контракт із Шварцем на наступний рік не було продовжено. До його наступника Йозефа Албла МЗС просив проявити максимум об'єктивності, а оскільки польською амбасадкою у Празі не було виявлено політичної ангажованості Албла, то міністерство освіти згодилось на його призначення з 1 вересня 1936 р.²¹ Все це створювало для Польщі та її воеводської адміністрації неприхильний політико-дипломатичний розголос і тимчасово ускладнювало конструктивну взаємодію з ЧМШ²², а пресу змушувало писати про обмеження державного та приватного чеського шкільництва на Волині²³.

За таких умов ЧМШ стояла на позиції, що Чехословаччина є посередником у процесі взаємодії волинських чехів із польськими властями, мусить обстоювати їхні інтереси під час міждержавних переговорів. Так, у грудні 1937 р. ЧМШ надіслала до МЗС ЧСР звернення, в якому сформулювала цілу низку вимог волинських чехів, значна частина яких стосувалася проблем чеського шкільництва²⁴.

Загальні збори ЧМШ 6 березня 1938 р. констатували незворотне погіршення становища чехів на Волині внаслідок тодішньої польської політики щодо національних меншин. Принагідно зазначимо, що на чолі урядових реформ ще від початку 30-х рр. було поставлено зміну організаційних засад шкільництва. Реформи Януша Єнджеєвіча («єнджеєвічувка») склалися із закону про шкільний устрій²⁵ та закону про приватні школи та навчально-виховні заклади²⁶. Без сумніву, реформа модернізувала структуру шкільництва в Польщі та посилювала державне освітнє керівництво, особливо у сфері приватного шкільництва. Закон узалежнював відкриття приватних шкіл від рішень міністра освіти та воеводських адміністрацій, які в такий спосіб отримали можливість обмеження та тиску на політично неояльні чинники. Закон занепокоїв представників національних меншин, для яких система приватного шкільництва часто була єдиним шансом розвитку освіти рідною мовою. То ж бо, заснування нових семикласних шкіл погіршувало становище чеських початкових шкіл: у семикласних школах чеські діти склали переконливу меншість, що негативно позначилось на стані вив-

---

²¹ *Vaculik J.* Op. cit. – S. 61.

²² ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 18.

²³ *Národní listy.* – 1935. – 1 prosinca.

²⁴ Podání ČMŠ Luck MZV z 23.XII.1937 (AMZV, f. 2 sekce, k. 255).

²⁵ *Dziennik Ustaw RP.* – 1932. – № 38. – Poz. 389.

²⁶ *Ibid.* – № 33. – Poz. 343.

чення чеської мови як предмета. Тим більше що викладачами чеської мови у державних школах зазвичай були переміщені з Тешина поляки, які згідно із урядовими приписами побіжно оволоділи чеською мовою (10–12 осіб). Чехи мали у 1938 р. три приватні семикласні школи (Луцьк, Рівне, Здолбунів), інші школи були однокласними²⁷. Тому збори ЧМШ створили комісію, яка мусила підготувати меморандум із вимогами та мала передати його передусім Г. Юзевському, а потім – прем'єр-міністрові Ф. Славой-Складковському. Посол ЧСР у Польщі Юрай Славік (1935–1939) з огляду на такі клопотання відповів, що тодішній стан чехословацько-польських взаємин не сприяє висуванню будь-яких вимог, оскільки Польща не дотримується засад взаємності щодо чеської меншини в Польщі та польської – в ЧСР²⁸.

Як чужорідний елемент поціновував Г. Юзевський також і німецьку меншину Волині, вбачаючи в ній ще й постійно діючу приховану загрозу²⁹, а тому послідовно дотримувався «Директив польської внутрішньої національної політики» (1926 р.) щодо одержавлення німецького шкільництва та постійного контролю за освітньо-культурними ініціативами³⁰.

Початок урядування Г. Юзевського на Волині виявляє «дивний» статистичний феномен щодо німецькомовного шкільництва. Так, згідно з «Roczników Statystyki RP» за 1928–1930 рр. на Волині в 1927/1928 навч. р. була одна державна початкова школа з німецькою мовою навчання (45 учнів), а в 1928/1929 навч. р. – вже 30 (891 учень). Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл із 1928 р. дозволяє припустити, що, по суті справи, приватне шкільництво було набагато чисельнішим, аніж за офіційними даними. Як інформує З. Ціхоцька-Петражицка, державні школи виникали через одержавлення приватних шкіл, які мали придатніші шкільні приміщення та кваліфікованих вчителів. Щодо способів одержавлення, то вони були, радше, примусово-бюрократичними, аніж договірно-консensusними. «Обрахунки ці є неправдоподібно заниженими, – пише дослідниця, – бо ж у кожній із більших німецьких колоній існує школа: наприклад, у Луцькому повіті згідно з переліком немає жодної німецької школи, в той час як у ході власних

---

²⁷ Slávik MZV 7.III.1938 (AMZV, ZÚ Varšava, PZ 1938).

²⁸ MZV MŠANO z 8.IV.1938 (Ibid., f. 2 sekce, k. 255).

²⁹ Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3.XII.1929 r. (AAN, UWW, sygn. 277/I–1, k. 11).

³⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4831, арк. 5.

об'їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гаразджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, яку подає Головне управління статистики (ГУС), є неправдиво низькою, тому за найвірогіднішу варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів»³¹. Згідно з інформацією пасторів, які до 1932 р. були організаторами більшості німецькомовних шкіл, у чотирьох парафіях, в яких проживали німецькі колоністи: Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській, – 1929 р. було 70 шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Школи відвідували від 3 до 3,1 тис. дітей, із них у приватних школах навчалоя від 2,2 до 2,3 тис. дітей, а в державних – 800 дітей.

Основним типом німецькомовних шкіл були «канторські школи»³², які шкільний кураторіум на Волині підтримував до запровадження «енджеєвічувки» 1932 р., а потому вирішив ці школи просто зліквідувати, а на їхньому місці в перспективі планувалось заснувати державні, але вже польсько-німецькі школи. Свавільно-бюрократичний спосіб ліквідації канторських шкіл на Волині спричинив скандал на рівні МЗС Польщі після того, як женецький журнал «Semaine religieuse» за 1 та 8 квітня 1933 р. опублікував статтю «Релігійне становище у Польщі» про освітній чинник урядового переслідування протестантів на Волині. Міністерство релігійних культів і народної освіти (MWRiOP) Польщі за поданням шкільного куратора з Луцька так визначило причину дій влади: «Науковий і виховний рівень канторських шкіл незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були і є люди без учительської освіти, а колишні вчителі державних початкових шкіл звільнені за професійну невідповідність»³³. Тоді Німецька шкільна спілка – центральна інституція з проблем німецького шкільництва в Польщі, відкривши на Волині шкільний відділ для координації освітньої діяльності та розпорядження цільовими субвенціями, відправляє на Волинь 15 випускників учительської семінарії у Лодзі й розпочинає будівництво нових шкільних приміщень для організації приватних німецьких шкіл. Ці школи мали значно вищий рівень викладання, аніж канторські³⁴. Також

---

³¹ *Cichocka-Petrażycka Z.* Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 140.

³² *Ibid.* – S. 142–143.

³³ Informacja prasowa, konferencje międzyministerialne, zajścia na tle wyznaniowym, wytyczne polityki Ministerstwa. 1918–1939 (AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych Międzywyznaniowe, sygn. 385, k. 99–106).

³⁴ *Iwanicki M.* Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1978. – S. 223.

у Рожищах щороку відбувалися з'їзди молодих учителів для підвищення їхньої кваліфікації та набуття досвіду громадської діяльності, які державна адміністрація поцінувала як спроби перетворити «школи на острови німецької культури, які відкидають все що є польське»³⁵.

За даними президії Ради міністрів, у 1934/1935 навч. р. 4,3 тис. німецьких дітей на Волині відвідували 334 державні початкові школи з польською та українською мовами навчання, 1,6 тис. – 26 приватних шкіл із німецькою мовою навчання і 80 тис. – 3 приватні школи з польською мовою навчання³⁶. Однак будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл державні органи не дозволяли, воліючи відкрити винятково державні утравквістичні школи. Так, під офіційним приводом недопущення дезорганізації навчання в державній однокласній утравквістичній школі с. Річище Дубнівського повіту, місцевій німецькій громаді не дозволили відкрити приватну школу, використавши під неї молитовний дім. Однак мізерія годин на німецьку мову в школі, вірогідно, змушувала кантора О. Льойшнера вдатися до додаткового нелегального навчання дітей. Для вчителя та шкільного інспектора, які 16 червня 1936 р. відвідали молитовний дім, розташування лав у ньому, демонстраційних карт на стінах та зошитів стали свідченнями навчання дітей кантором. І хоча дубнівський повітовий староста визнав дефіцит належних доказів, О. Льойшнера було-таки оштрафовано на 100 зл. або 25 днів арешту³⁷. Однак із місячного ситуаційного звіту за березень 1937 р. довідуємося, що у Річищах «людність не задоволена навчанням дітей у державній школі, а тому посилає їх до приватного вчителя О. Льойшнера, який навчає їх німецькій мові у нелегальній школі»³⁸.

За таких умов дійшло до відчутного обмеження приватного німецького шкільництва на Волині. У меморіалі пастора А. Кляйндінста, надісланого до міністерства релігійних культів і народної освіти у травні 1938 р., зазначалося, що після впровадження в життя закону про приватне шкільництво від 11 березня 1932 р. на Волині залишилось лише 27 приватних шкіл. Згодом було закрито ще дві школи, а у 1938 р. кура-

---

³⁵ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych, 1939 (CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (далі – GISZ), sygn. 302.10.24, k. 15).

³⁶ *Mauersberg S.* Op. cit. – S. 153.

³⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3866, арк. 28, 31–32.

³⁸ Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i narodowościowego za 1937 r. (AAN, UWW, Wydział Społeczno-polityczny, sygn. 277/II-t. 8, k. 4a).

торіум надіслав попередження про намір закрити ще п'ять шкіл із причин невідповідності приміщень, низького рівня викладання та порушення статуту. Внаслідок дій шкільних властей серед 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не вивчали в школі німецької мови³⁹.

Не виділяв Г. Юзевський і українців, бо був, як зазначає Я. Кенсік, послідовним прихильником сформульованого Ю. Пілсудським «кардинального постулату польської расії стану в шкільництві», на сторожі якої був тодішній учительський корпус Волині, сформований переважно з поляків, що походили з Малопольщі та Познаньського воєводства. Так, у 1932/1933 навч. р. у всіх типах шкіл на Волині працювало 3446 учителів, та лише 451 (13,1%) були українцями, 128 (3,7%) – росіянами, а 2795 (81,1%) становили поляки⁴⁰. Ці фахівці не розуміли специфіки волинської ситуації, не знали української мови, а найголовніше – були рішуче неприхильно налаштовані до ідеї польсько-української співпраці. Тому легковажили тією винятково великою роллю, яку відводив учительству на Волині Г. Юзевський.

Усе це зумовило два взаємопов'язані процеси. З одного боку, не зупинило радикалізації й екстремізації українських національно-політичних устремлінь, відповідником яких у польському політичному середовищі стала спекулятивна кампанія «за порятунок польськості на Волині»⁴¹ в рамках розпочатої 1936 р. за активної участі військовиків програми «зміцнення польськості на Сході»⁴².

Як влучно підсумовує А. Хойновський: «На практиці Юзевський “перезив” на посаді воєводи свою політику на кілька років: його курс не знайшов підтримки в очах польської громади, бюрократії, католицького духовенства та війська. Ці сили стали провадити іншу цілковито національну політику. Юзевський зі своєю групою залишився ізольованим»⁴³.

Рушієм кампанії стала преса. Об'єктом її критики була «волинська програма» Г. Юзевського та й сам воєвода. Загальний висновок невтіш-

---

³⁹ Sprawy szkół z niemieckim językiem nauczania, 1934 r. (AAN, MWRiOP, Wydział Szkolnictwa Powszechnego, sygn. 162, k. 122–123).

⁴⁰ *Kęsik J. Zaufany Komendant: Biografia polityczna J. H. Józewskiego, 1892– 1981.* – Wrocław, 1995. – S. 90–91, 121.

⁴¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4218, арк. 1–58.

⁴² Komunikaty, uchwała, regulamin Komitetu Koordynacyjnego. Wytyczne dla kierowników Akcji Koordynacyjnej, 28.V.1937–25.V.1938 (CAW, Dowództwo Okręgu Korpusu nr II, Komitet Koordynacyjny, sygn. I.371.2.181).

⁴³ Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające «Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyniu», 1933 r. (*Chojnowski A.* Op. cit. – S. 234).

ний: «юзевцизна – українофільська політика, найвправніша фабрика винародовлення поляків»⁴⁴.

Із аргументованими звинуваченнями Г. Юзевський познайомився зі спеціального реферату (1936) про Волинське воеводство. Так, у ньому стверджувалося, що внаслідок його шкільної політики «доробок українців у шкільництві щороку зростає, а тим часом польський доробок постійно зменшується: 1931 р. польських шкіл було 627, а у 1934 р. – тільки 545 (–82), учителів-поляків у 1932/1933 навч. р. було 2915, а в 1933/1934 навч. р. – 2637 (–328). ...Таку політику необхідно беззастережно критикувати»⁴⁵. Вади такого статистичного аналізу очевидні, бо для критика польські школи з українською мовою як предметом викладання та утраквістичні, польсько-українські, школи нібито вже не є польськими, а за той же період їх чисельність зросла з 417 до 631 та з 534 до 539 відповідно. Із тих же статистичних джерел довідуємося, що у 1927/1928 навч. р. учителів-поляків було тільки 1535, а кількість учителів-українців із 1927/1928 навч. р. по 1933/1934 навч. р. скоротилась із 539 до 447 (–92). Г. Юзевський відповів так: «Ця в цілому знана та розлементована, до рівня святого національного болю піднесена справа початкового шкільництва, спричинивши стільки патріотичних почуттів та гарячий захист польськості, конфронтує з цифрами: на Волині 1732 початкові школи, з них – 11 українських при 77% української та 14% польської людності. Це дає найкращий образ того, до якого рівня безглуздя може сягнути формулювання програмних засад за умови опертя на темний інстинкт зоологічного націоналізму, безмежного невігластва, наївності, часто злої волі або цинічної демагогії. Вражаючим передусім є невігластво»⁴⁶.

Проте, це не заважало частині польських осередків й надалі говорити про упривілеювання чужого національного елемента. Маючи на увазі закиди щодо «полякофобії» Юзевського, варто звернути увагу на те, що відсоток початкових українських шкіл на Волині впродовж десяти років залишався незмінним, ледь сягаючи 0,4% (8 початкових шкіл). Водночас у 1937/1938 навч. р. німецька меншина мала тут 27 національних шкіл, а чеська – 18. У загальній структурі волинського шкільництва

---

⁴⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3901, арк. 21.

⁴⁵ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. – Warszawa. Luty 1936 r. (AAN, UW, sygn. 277/I–1, k. 139).

⁴⁶ Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego, 1936 r. (Ibid., k. 51–52).

домінували польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9% (853) від загалу, школи польські – 26,6% (555) та українські 24,9% (520)⁴⁷.

Таким чином, кількість українських шкіл була у значній диспропорції до кількості українців на Волині, а шкільну політику Г. Юзевського щодо українських запитів визначала глибока обережність. Проте політична точка зору правлячого табору вже була сформульована. Преса ж її лише оприлюднила: «у зміну політики воєводи... не віримо. Зміна може статись лише в один спосіб: усунення воєводи Юзевського з посади»⁴⁸. У квітні 1938 р. Г. Юзевського було звільнено з посади та переведено воєводою до Лодзі. Тільки після цього в ґрунтовному підсумковому рефераті щодо своїх бачень майбутнього національних відносин на східних кресах він зазначив, що «подальший розвиток відносин на Волині можна уявити як збільшення українського стану посідання в шкільництві»⁴⁹.

На подібну політику годі було й розраховувати. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного й останнього воєводи А. Гавке-Новака спричинило суттєві зміни політичної лінії влади щодо національних меншин та їхніх освітніх зацікавлень. Інспірування військовиками, досконалим протеже яких був, як твердить І. Політ, А. Гавке-Новак⁵⁰, програми «зміцнення польськості» на Волині свідчило про «нерозуміння Варшавою волинських справ, то очевидно треба передбачувати, – вважав волинський посол С. Скрипник, – у недалекій вже будичині багато прикрих несподіванок»⁵¹. Його передбачення справдилося, коли в лютому 1939 р. за ініціативою воєводи було розроблено та затверджено міністерством внутрішніх справ нову «програму державної політики на Волині». Про її засадничі тези належало поінформувати лише волинських послів і сенаторів – членів польської парламентської групи, збори яких за ініціативою А. Гавке-Новака відбулися 20 лютого 1939 р. у Луцьку⁵². Воєвода розпочав із характеристики польсько-ук-

---

⁴⁷ Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. – Warszawa, 1939 (*далі* – Statystyka szkolnictwa). – S. 27.

⁴⁸ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3901, арк. 11.

⁴⁹ Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938 (BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, акс. 361).

⁵⁰ *Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938–1939) // Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. V. – З. 4 (20). – S. 711–712.

⁵¹ ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 8, арк. 34.

⁵² Там само, оп. 9, спр. 4671, арк. 14–15.

раїнського протистояння, вказуючи на нереалістичність програми Г. Юзевського з огляду на переоцінку поняття та виснаження практики демолібералізму не лише в Польщі, а й у світі. Нова програма не в усьому відкидала програму 1929 р., переймаючи із неї те, що позитивне, та заперечуючи те, що, з точки зору воєводи, не витримало випробування життям.

Мета шкільної політики А. Гавке-Новака – посилити асиміляційну польську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не лише переваг, а й винятковості польської культури в системі виховання; всеосяжності, універсальності та виключності польського виховного ідеалу; домінування польської мови над польською; такого шкільного устрою, який би ліквідував окремі національні елементи⁵³.

Тенденція виразної полонізації шкільництва через вилучення української мови як предмета викладання, закриття української гімназії та духовної семінарії в Кременці, посилення відчуття залишковості й залежності українського шкільництва і вчителства від польських політиків та військовиків лише увиразнювали статус підлеглої нації.

Зростаючою напругою відзначались за урядкування А. Гавке-Новака відносини з волинськими чехами, особливо в період «мюнхенської кризи». У Луцьку 25 вересня 1939 р. на велелюдній маніфестації було прийнято резолюцію з вимогою «негайного повернення Заольщизни». Демонстранти спричинили інциденти проти чеських шкіл: у Рівному, Здолбунові та Луцьку вони закидали брудом вікна чеських шкіл⁵⁴.

Найпоказовішим щодо ставлення владців до волинських чехів стала справа присвоєння «Народному дому» в Глинську Чеському імені маршала Е. Ридза-Сміглого. 1937 р. сільська громада ухвалила збудувати «Народний дім», зробивши задля цього грошові, натуральні або відробіткові пожертви. Але їх виявилось замало, тому-то звернулися до ЧМШ у Празі. Було виділено субвенцію на суму 40 тис. крон. Улітку 1938 р., коли будівництво було завершено, мешканці через воєводу звернулись до маршала Е. Ридза-Сміглого про присвоєння дому його імені⁵⁵. Військовики не були в особливому захопленні від цього, оскільки у будинку не було на належному місці вміщено державного гербу Польщі й портретів державних керівників. Їх розмістили у малій залі для урочистих зборів. Водночас у великій залі, великій через те, що, як засвідчує план бу-

---

⁵³ Там само, арк. 2, 6, 16, 17–18.

⁵⁴ *Wołyń*. – 1938. – № 39, 40, 42.

⁵⁵ Sprawozdania, wytyczne, sprawozdania i referaty mniejszości narodowych w Polsce, 9.I.1939–21.VIII.1939 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.122, k. 30).

дови, це була універсальна – спортивна, шкільна та розважальна зала⁵⁶, було вивішено картину із зображенням тріумфального в'їзду Т. Масарика у Прагу. Воевода не вбачав у цьому чогось надзвичайного та вважав, що дому необхідно надати ім'я, про яке клопотались. Однак військові не вірили в щирість чеських колоністів, бо «народний дім має слугувати за bastion чеського, а не польського національного усвідомлення», та стане місцем «ворожих виступів чеських шовіністів під час різних урочистостей». Тому в листі до воеводи від 17 лютого 1939 р. шеф бюро інспекції Генерального інспекторату збройних сил категорично заперечив, що «Пан Маршал не дав своєї згоди щодо присвоєння Свого Імені народному дому, збудованому у Глинську Чеському». Воеводі запропоновано визначити причину відмови – «локальний характер інституції»⁵⁷. Проте без огляду на відчуття стримування національно-освітніх запитів – 850 чеських дітей не вивчали рідну мову⁵⁸ – волинські чехи продовжували вважати Польщу «за можливість спокійного розвитку»⁵⁹.

Набагато загостренішими були взаємини воеводської адміністрації з німецькою громадою Волині. Саме стан дискримінування німецького приватного шкільництва став однією з потужних причин зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію волинських німців майже на безперервну⁶⁰. Але воевода в своїй діяльності ретельно дотримувався визначених у грудні 1938 р. міністерством внутрішніх справ «Директив ставлення до німецької меншини», які передбачали зосередження німецьких дітей у державних школах, карно-адміністративне переслідування учасників шкільних страйків, саботаж державними інституціями процесу будівництва приватних німецьких шкіл⁶¹, а згодом і

---

⁵⁶ Dane informacyjne o Czeskim Domu Ludowym w GlinSKU Czeskim, 1939 r. (CAW, GISZ, Referat Informacyjny, sygn. 302.10.18, k. 55).

⁵⁷ Sprawozdania, wytyczne, sprawozdania i referaty mniejszości narodowych w Polsce, 9.I.1939–21.VIII.1939 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.122, k. 28, 26).

⁵⁸ Statystyka szkolnictwa. – S. 26.

⁵⁹ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939 (CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, k. 228).

⁶⁰ Korespondencja w sprawie likwidacji szkolnictwa niemieckiego w Polsce, 1938–1939 (AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 984, k. 1–64); Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939 (CAW, GISZ, sygn. 302.10.24, k. 1–408).

⁶¹ Referat dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracjach żydowskich oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką, 15.I.1938–21.XII.1938 (CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302.4.121, k. 77b–78).

повну ліквідацію німецького шкільництва⁶². За таких умов годі було вести мову про виконання однієї з головних цілей «волинської програми» А. Гавке-Новака, як її визначав воєвода: «з меншинами на Волині мусить бути налагоджена співпраця і співжиття в атмосфері спокою і взаємної довіри»⁶³.

Таким чином, національно-освітня політика воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака як складова їхніх «волинських програм» у 1928–1939 рр. засвідчила: по-перше, суперечливі результати концептуалізації бюрократичних можливостей використання освітніх установ для національного переінакшення етнічних меншин Волині на ґрунті польської, державної та національної самототожності; по-друге, деструктивні уможливлення державно протегованої полонізації та утраквізації національних шкіл; по-третє, увиразнення етнічних умотивувань громадської протидії намірам влади маргіналізувати та ліквідувати національне шкільництво українців, чехів, німців.

---

⁶² Sytuacja Niemców w Polsce – referat. Wytoczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich, 13.I.1939–21.VIII.1939 (Ibid., sygn. 302.4.123, k. 128).

⁶³ Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych, 1939 (Ibid., sygn. 302.10.24, k. 184).